06/02/2023

Ναυπάκτου Ιερόθεος: Θεολογία και τέχνη

Μητροπολιτικό Έργο / Ι.Μ. Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου

Ο Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου κ. Ιερόθεος, με τίτλο "Θεολογία και τεχνη", μίλησε στο Forum για τον Θρησκευτικό Τουρισμό, στην Καστοριά.

"Η ορθόδοξη θεολογία, διατυπώνεται και εκφράζεται στην ναοδομία και την αγιογραφία. Τα κτίσματα και οι αγιογραφίες γίνονται από ανθρώπους που είναι εκφραστές της Ορθοδόξου Παραδόσεως και οδηγούν στην κοινωνία με τον Θεό. Και, φυσικά, αυτή είναι η ζωντανή παράδοση της Καστοριάς", είπε μεταξύ άλλων ο Σεβασμιώτατος.

Η ομιλία του Μητροπολίτη Ναυπάκτου:

Το κεντρικό θέμα του Συνεδρίου σας είναι σημαντικό και μεταξύ των ενοτήτων είναι και η ενότητα για «τα άϋλα μνημεία», που είναι η θεολογική παράδοση. Έτσι, αποδέχθηκα να συμμετάσχω σε αυτό το μέρος, προσφέροντας έναν λόγο για την Ορθόδοξη θεολογία, που εκφράζει όλη αυτή η πολιτιστική κληρονομιά του τόπου μας. Είναι προφανές ότι δεν γνωρίζω όσο εσείς γνωρίζετε τα θέματα της περιοχής σας, ως προς την πολιτιστική παράδοση, γι' αυτό θα παρέμβω σε αυτήν με οδηγό

την Ορθόδοξη θεολογία.
Το θέμα που επέλεξα να σας αναπτύξω είναι «Θεολογία και τέχνη».

1. Ὀρθόδοξη καί δυτική θεολογία καί τέχνη

Εἶναι γνωστόν σέ ὅλους μας, ὅτι ἡ περιοχή τῆς Καστοριᾶς στολίζεται ἀπό πλουσιώτατη ἐκκλησιαστική κληρονομιά, μέ τήν ἰδιαιτερότητά της ὡς πρός τήν δυτική παράδοση. Οἱ Ναοί τῆς Καστοριᾶς κτίσθηκαν ἀπό τόν 10ο αἰώνα μέχρι τίς ἡμέρες μας, μιά περίοδο πού ἀναπτύχθηκε ἔντονα στόν τόπο αὐτόν ἡ ἡσυχαστική, νηπτική, φιλοκαλική παράδοση, πού διαφοροποιεῖται σαφέστατα ἀπό τήν δυτική σχολαστική παράδοση. Αὐτό πρέπει νά ἀναλυθῆ περαιτέρω.

Στήν Δύση ἀπό τόν 11ο αἰώνα μέχρι τόν 13ο αἰώνα ἀναπτύχθηκε μιά θεολογία πού ὀνομάστηκε σχολαστική θεολογία, ἀκολούθησαν πολλά ρεύματα, ὅπως ὁ νομιναλισμός (14ο αἰώνα), ἡ Ἀναγέννηση (15ο αἰώνα), ἡ Μεταρρύθμιση (16ο αἰώνα), ὁ Διαφωτισμός (17ο – 18ο αἰώνα), ὁ ρομαντισμός καί ὁ ὑπαρξισμός, γερμανικός ἰδεαλισμός (19ο αἰώνα). Τά θεολογικά καί φιλοσοφικά αὐτά ρεύματα εἶχαν τίς ἐπιδράσεις τους καί στήν ἀρχιτεκτονική τῶν Ναῶν καί τήν διακόσμησή τους.

Ἡ βάση τῆς σχολαστικῆς θεολογίας ἦταν ἡ Αὐγουστίνεια φράση «credo ut intelligam», πού σημαίνει «πιστεύω γιά νά καταλάβω», δηλαδή, πρῶτα πιστεύω καί ἔπειτα προσπαθῶ νά καταλάβω διά τῆς λογικῆς ἐπεξεργασίας. Ἔτσι, εἰσήχθηκε ὁ ὀρθολογισμός καί ἡ λογικοκρατία στήν θεολογία ἀποβάλλοντας τήν Ὀρθόδοξη ἡσυχαστική βάση τῆς καθάρσεως τῆς καρδιᾶς καί τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ νοῦ σέ αὐτήν.

Μετά τήν σχολαστική θεολογία καί τήν ἐμφάνιση τῶν μετέπειτα θεολογικῶν καί φιλοσοφικῶν ρευμάτων δημιουργήθηκαν διάφοροι ρυθμοί – ἀρχιτεκτονικές παραδόσεις στόν Δυτικοευρωπαϊκό χῶρο, βάσει τῶν ὁποίων ἀνοικοδομήθηκαν οἱ Ναοί.

Ἔτσι, ἐμφανίσθηκε ἡ Γοτθική ἀρχιτεκτονική στήν Γαλλία τόν 12ο αἰώνα, στό διάστημα τῆς κατάρρευσης τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας καί τῆς μετατροπῆς του στήν «Ἁγία Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία τοῦ Γερμανικοῦ Ἔθνους», πού σαφέστατα ἐξέφραζε τόν σχολαστικισμό, ὁ ὁποῖος εὐνοοῦσε τίς κατακόρυφες γραμμές μέ τό τόξο πού ἀνέβαινε στόν οὐρανό, ὡσάν νά θέλη ὁ ἄνθρωπος μέ τήν λογική του νά ἀναζητήση τόν Θεό.

Στήν συνέχεια ἀναπτύχθηκε ἡ ἀναγεννησιακή ἀρχιτεκτονική πού ξεκίνησε τόν 15ο αἰώνα, πού εἶχε κύρια στοιχεῖα τίς μαθηματικές ἀναλογίες βασιζόμενη στήν λογική.

Ἔπειτα ἐμφανίσθηκε ἡ τέχνη τοῦ Μπαρόκ (17ο καί ἀρχές 18ου αἰώνα) στήν Ρώμη καί ἀπό ἐκεῖ ἐπεκτάθηκε στήν Εὐρώπη πού θέλησε νά ἐντυπωσιάση τόν ἄνθρωπο μέ τά πάθη καί τά συναισθήματά του, κάνοντας ὑπερβολική χρήση τῶν διακοσμητικῶν στοιχείων.

Τήν ἴδια περίοδο στήν Καστοριά, πού μᾶς ἐνδιαφέρει, κτίζονται πολλές Ἐκκλησίες, οἱ ὁποίες ἐκφράζουν τήν Ὀρθόδοξη παράδοση. Ἐάν βασική ἀρχή τῆς σχολαστικῆς παραδόσεως εἶναι ἡ Αὐγουστίνεια φράση «credo ut intelligam», ἡ βασική ἀρχή τῆς Ὀρθόδοξης, ἀσκητικῆς παραδόσεως εἶναι τό τρίπτυχο «κάθαρση τῆς καρδιᾶς, φωτισμός τοῦ νοῦ, θέωση».

Κτίζονται μικροί Ναοί πού ἀνταποκρίνονται στήν σχέση καί κοινωνία τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν Θεό, ὁ Θεός εἶναι πλησίον τοῦ ἀνθρώπου καί τόν ἀγαπᾶ, καί ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται οἰκεῖος μέσα στόν Ναό καί αἰσθάνεται βαθειά τήν κοινωνία μέ τόν οὐράνιο κόσμο, δέν ἀποξενώνεται ἀπό Αὐτόν.

Χαώδης εἶναι ἡ διαφορά μεταξύ δυτικῆς καί Ὀρθόδοξης ἀρχιτεκτονικῆς τῶν Ναῶν καί τῆς ἁγιογραφίας-διακόσμησής τους. Στούς δυτικούς Ναούς αἰσθάνεται κανείς κατάπληξη, ἐνῶ στούς Ὀρθόδοξους Ναούς τῆς ἴδιας περιόδου αἰσθάνεται κατάνυξη. Ὁ ἅγιος Σωφρόνιος ὁ Ἀθωνίτης ἔλεγε ὅτι ὁ Χριστιανός στούς Ὀρθόδοξους Ναούς μπορεῖ νά κλάψη, πράγμα πού δέν γίνεται στούς μεγαλότροπους Ναούς τῆς Δύσεως.

Ἡ Παναγία Κουμπελίδικη ἤ Παναγία Καστριώτισσα, τῆς ὁποίας ἡ ἀνοικοδόμηση ἔγινε τόν 9ο αἰώνα μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 11ου αἰώνα, ἐνῶ ἀργότερα τόν 15ο αἰώνα προστέθηκε ὁ ἐξωνάρθηκας, εἶναι τρίκογχος ἐγγεγραμμένη σέ τετράγωνα, τά ὁποῖα καλύπτονται μέ κυκλικό τροῦλο. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ναοῦ χρονολογοῦνται τήν περίοδο 1260 – 1280, καί ὡς πρός τήν τεχνοτροπία ἐντάσσονται στήν παλαιολόγεια ἀναγέννηση.

Ἡ διαφορά μεταξύ τῶν δυτικῶν Ναῶν καί τῶν ὀρθοδόξων Ναῶν φαίνεται καί στήν διαφορά μεταξύ τῶν ἀγαλμάτων, τῆς ἀναγεννησιακῆς νοοτροπίας καί τῆς ὀρθοδόξου ἁγιογραφίας, ὅπως θά δοῦμε πιό κάτω.

2. Σχολαστικισμός καί ἡσυχασμός

Χαρακτηριστικό γεγονός εἶναι ὅτι στόν χῶρο τῆς Θεσσαλονίκης καί τῆς Κωνσταντινουπόλως τόν 14ο αἰώνα διεξήχθη ἕνας σοβαρός θεολογικός διάλογος μεταξύ τοῦ σχολαστικοῦ Βαρλαάμ καί τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, γιά τήν ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ καί τήν θεωρία τοῦ Φωτός τοῦ Θεοῦ. Ὅμως, ἐνῶ ὁ Βαρλαάμ μιλοῦσε γιά τήν κτιστή ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ καί τό ὅτι τό φῶς πού ἔβλεπαν οἱ ἅγιοι

ἦταν δαιμονικό, ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ἀπαντοῦσε ὅτι ἡ Χάρη τοῦ Θεοῦ εἶναι ἄκτιστη καί τό φῶς πού ἔβλεπαν οἱ ἅγιοι εἶναι ἄκτιστον-θεῖον.

Ἡ διδασκαλία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ κατοχυρώθηκε ὡς διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας στίς Συνόδους πού ἔγιναν τότε, κυρίως τό 1351, οἱ ὁποῖες, μάλιστα, κατεδίκασαν τίς ἀπόψεις τοῦ Βαρλαάμ ὡς αἱρετικές.

Εἶναι ἐξαιρετικό τό ἔργο τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ «ὑπέρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων», οἱ λεγόμενες τρεῖς τριάδες. Στήν πρώτη τριάδα ἀναλύει τήν σχέση μεταξύ τῶν δύο σοφιῶν, θείας καί ἀνθρωπίνης, καί κυρίως προσδιορίζει τό πῶς καθαρίζεται ἡ καρδιά τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τά πάθη μέ τήν τήρηση τῶν ἐντολῶν τοῦ Χριστοῦ. Στήν δεύτερη τριάδα ἀναφέρεται στήν νοερά προσευχή, κατά τήν ὁποία ὁ νοῦς ἀποσπᾶται ἀπό τόν ἔξω χῶρο καί εἰσέρχεται στήν καρδιά, πού εἶναι ὄργανο πνευματικό. Στήν τρίτη τριάδα ἀναπτύσσει τά σχετικά μέ τούς καρπούς τῆς νοερᾶς προσευχῆς πού εἶναι ἡ θέα τοῦ ἀκτίστου φωτός. Σέ αὐτήν τήν τριάδα κάνει διάκριση μεταξύ τοῦ φωτός τῆς φυσικῆς γνώσης καί τοῦ Φωτός τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ. Τό Φῶς τοῦ Θεοῦ δέν εἶναι συμβολικό καί κτιστό, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Βαρλαάμ, ἀλλά ἡ ἴδια ἡ Θεότητα.

Φαίνεται καθαρά σέ αὐτό τό θεολογικό ἔργο τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἡ ὅλη παράδοση τῆς Ἐκκλησίας πού ἐκφράζεται στίς ἐπιστολές τῶν Ἀποστόλων, πού συμπεριελήφθησαν στήν Καινή Διαθήκη, καί στίς μετέπειτα διδασκαλίες τῶν Πατέρων τοῦ 4ου αἰῶνος καί τῶν ἑπομένων αἰώνων, καί γίνεται λόγος γιά τούς βαθμούς τῆς πνευματικῆς γνώσεως πού ὁρίζεται ὡς κάθαρση, φωτισμός καί θέωση.

Ὁ ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής ὁμιλεῖ γιά «πρακτική φιλοσοφία, φυσική θεωρία καί μυστική θεολογία»• ὁ ἅγιος Συμεών ὁ Νέος Θεολόγος γράφει γιά κεφάλαια «πρακτικά καί θεολογικά»• ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ἀναφέρεται στά «φυσικά, θεολογικά, ἠθικά καί πρακτικά κεφάλαια»• καί ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης προσδιόρισε τήν «Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν», ὡς συλλογή κειμένων «ἐν ᾗ διά τῆς κατά πρᾶξιν καί θεωρίαν ἠθικῆς φιλοσοφίας ὁ νοῦς καθαίρεται, φωτίζεται καί τελειοῦται». Αὐτό θά τό δοῦμε καί λίγο πιό κάτω.

Πάντως, ὅλη αὐτή ἡ θεολογία πέρασε στήν ὀρθόδοξη τέχνη. Οἱ Ναοί κατασκευάζονταν κατά τέτοιον τρόπο ὥστε νά ἐκφράζουν τήν ἡσυχαστική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, τήν νήψη, τήν ταπείνωση, τήν συγκέντρωση τοῦ νοῦ στήν καρδιά, καί μέσα σέ αὐτές τίς συνθῆκες μετέχει κανείς τοῦ Φωτός τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ.

Αὐτή, ὅμως, ἡ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας πέρασε καί στήν ἁγιογραφία. Ἡ Κρητική

τέχνη δείχνει κυρίως τήν ἀσκητική ζωή, ἐνῶ ἡ Μακεδονική τέχνη δείχνει τήν ἐμπειρία τοῦ ἀκτίστου Φωτός. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι αὐτήν τήν περίοδο πού γινόταν λόγος γιά τό ἄν τό Φῶς τοῦ Θεοῦ εἶναι ἄκτιστο ἤ κτιστό, ὁ Ἐμμανουήλ Πανσέληνος ἁγιογραφεῖ στό Πρωτᾶτο τοῦ Ἁγίου Ὄρους τό Πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, τῆς Παναγίας καί τῶν Ἁγίων μέ τό Φῶς τοῦ Θεοῦ.

Τήν ἴδια σχεδόν περίοδο (ἕναν αἰώνα μετά) στό Βατικανό ὁ Μιχαήλ Ἄγγελος ζωγαφίζει τό παπικό παρεκκλήσι Capella Sixtina. Συγκρίνοντας τίς δύο τεχνοτροπίες, τῆς Ὀρθόδοξης ἐκκλησιαστικῆς τέχνης στό Ἅγιον Ὄρος καί τήν Καστοριά, καί τῆς ἀναγεννησιακῆς τέχνης, ὅπως ἐκφράζεται στό παπικό παρεκκλήσι, φαίνεται ἡ μεγάλη διαφορά στήν θεολογία, τήν ἀσκητική, ἀλλά καί τήν αἰσθητική.

3. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης γιά τήν ἀνοικοδόμηση Ἱεροῦ Ναοῦ

Ὑπάρχει μιά ἐπιστολή τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, τήν ὁποία ἀποστέλλει στόν ἅγιο Ἀμφιλόχιο Ἐπίσκοπο Ἰκονίου, γιά τήν κατασκευή ἑνός Ναοῦ, στήν ὁποία ἐπιστολή ἀναλύει τόσο τήν ἀρχιτεκτονική μορφή τοῦ Ναοῦ, ὅσο καί τίς τεχνικές λεπτομέρειες τοῦ τύπου αὐτοῦ πού ἐπρόκειτο νά κατασκευασθῆ. Ζητοῦσε, λοιπόν, ἀπό τόν ἅγιο Ἀμφιλόχιο νά τοῦ στείλη τούς κατάλληλους τεχνίτες, ὡς πρός τόν ἀριθμό καί ὡς πρός τήν γνώση, γιά νά ἀνοικοδομηθῆ αὐτός ὁ Ναός πού σχεδίασε. Ἔτσι, ἕνα μεγάλος θεολόγος γίνεται καί ἀρχιτέκτων!

Ὁ Ναός τοῦ μαρτυρίου, πρός τιμή μάρτυρος, πού σχεδίασε ὁ ἅγιος Γρηγόριος, ἔχει σχῆμα σταυροῦ ἀπό τέσσερεις ξεχωριστούς οἴκους, στήν μέση τοῦ σταυροῦ ὑπάρχει κύκλος πού μετασχηματίζεται σέ ὀκτώ γωνίες. Οἱ κίονες ἔχουν ὀκτώ ἀψίδες καί ἡ ὀροφή εἶναι τροῦλλος κωνοειδοῦς μορφῆς μέ πλατιά βάση πού καταλήγει σέ ὀξεία φάση (Γρηγ. Νύσσης, ἔργα 4, ΕΠΕ Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 468-475).

Γιά τήν σύντομη καί ἐκπληκτική αὐτή ἐπιστολή ὁ Ἀρχιτέκτων Βασίλης Χαρίσης ἔκανε εἰδική μελέτη μέ τίτλο «ὑπόδειγμα ὀρθόδοξης Ναοδομίας κατά τόν ἅγιο Γρηγόριο Νύσσης», στήν ὁποία ἀναλύει τά στοιχεῖα σχεδιασμοῦ καί κατασκευῆς τοῦ Ναοῦ μέ τά ἀρχιτεκτονικά σχέδιά του καί τά στοιχεῖα αἰσθητικῆς θεώρησης τοῦ Ναοῦ.

Τό σημαντικό τῆς ἀναλύσεως εἶναι ὅτι ὁ συγγραφέας παρουσιάζει τήν ἀνάγκη πού ὑπῆρχε τήν ἐποχή ἐκείνη νά ἀναζητηθοῦν νέες μορφές ναοδομίας, σέ ἀντίθεση μέ τήν παράδοση πού ὑπῆρχε ἕως τότε νά βασίζονται σέ σχέδια Ναῶν πού εἶχαν ἄλλη νοοτροπία καί θεολογία.

Τότε στίς πόλεις εἶχε καθιερωθῆ ὁ τύπος τῆς Βασιλικῆς πού ἐμιμεῖτο τίς μεγάλες

αἴθουσες τῶν γνωστῶν χώρων δικαστηρίων, ἐμπορίου κλπ. Στήν περιφέρεια τῶν πόλεων καί τήν ὕπαιθρο ὁ τύπος τῶν μικρότερων Ναῶν ἀκολουθοῦσε τήν μορφή «τῶν κυκλικῶν καί πολυγωνικῶν» Ναῶν καί ἀργότερα τόν τύπο τῶν σταυροειδῶν Ναῶν. Ἔτσι, ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης ἀναζητοῦσε νά κατασκευάση ἕναν τύπο χριστιανικοῦ Ναοῦ πού νά ἔχη χωρητικότητα μεγαλύτερη τοῦ σταυροειδοῦς καί μικρότερη τῆς τεράστιας Βασιλικῆς.

Ἐπί πλέον, ἐπειδή αὐτή ἡ ἐπιστολή γράφηκε πρός τό τέλος τοῦ 4ου αἰῶνος, κατά τόν ὁποῖον γίνονταν συζητήσεις γιά τόν Τριαδικό Θεό, γι' αὐτό μέ τό σχέδιο τοῦ Ναοῦ ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης θέλει νά ἀποτυπώση τό δόγμα τῆς Ἁγίας Τριάδος, ὅπως ἐκφράζεται στό Σύμβολο τῆς Πίστεως, πού «ἀγκαλιάζει» τόν ἄνθρωπο μέ τήν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, καί νά ὑπάρχη «μιά κυρίαρχη πηγή φωτός πού θά βάλλει καί θά ἔλκει», «τό φῶς θά ἔρχεται ἀπό ψηλά καί θά ἐπανέρχεται».

Βέβαια, αὐτός ὁ τύπος Ναοῦ, ὅπως φαίνεται, ἐκφράζει καί τήν θεολογία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, τήν ὁποία βλέπουμε καί σέ ἀναλύσεις ἄλλων κειμένων του, γιά τήν ἐντολή κατασκευῆς τῆς ἀχειροποιήτου σκηνῆς πού ἔδωσε ὁ Θεός στόν Μωϋσῆ, καί γιά τήν μυστική θεολογία του. Ἔτσι, μέ τόν τύπο τοῦ Ναοῦ πού θέλει νά κατασκευάση ἐκφράζει τό «Ἀχώρητον» τοῦ Θεοῦ, τήν ἀγάπη Του γιά τόν ἄνθρωπο, ἀλλά καί θέλει «νά θεραπεύσει τό αἴτημα τοῦ προσκυνητοῦ, νοούμενο ὡς κάθαρση λυτρωτική».

Ἔτσι, σέ μιά περίοδο πού «ὁ χριστιανικός λόγος» ἦταν «καταπονημένος ἀπό αἱρέσεις», ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης «ἀναζητοῦσε τό χῶρο πού θά ἐκράζεται μέ τρόπο ὁμόλογο». Ἔτσι, ὁ ἀρχιτεκτονικός τύπος τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ πού προβάλλεται ἀπό τόν ἅγιο Γρηγόριο Νύσσης ἦταν καθαρά ἐκκλησιαστικός καί θεολογικός. Στήν ἐπιστολή αὐτή φαίνεται πῶς ἕνας ἅγιος καί Θεολόγος διαμορφώνει ἕναν νέον τύπο Ναοῦ καί γίνεται Ἀρχιτέκτων, πῶς ἡ ὀρθόδοξη θεολογία ἐπηρεάζει τήν Χριστιανική τέχνη καί ἐκφράζεται ἀπό αὐτήν.

4. Οἱ δύο βαθμοί θεολογίας, κατά τόν π. Ἰωάννη Ρωμανίδη

Προηγουμένως προσδιορίστηκαν οἱ τρεῖς βαθμοί πνευματικῆς ζωῆς πού εἶναι ἡ κάθαρση, ὁ φωτισμός καί ἡ θέωση. Κάθαρση εἶναι, κατά τόν ἅγιο Μάξιμο τόν Ὁμολογητή, ἡ ὑπέρβαση τῆς ἡδονῆς καί τῆς ὀδύνης, ὁ φωτισμός τοῦ νοῦ εἶναι ἡ ὑπέρβαση τῆς λήθης καί τῆς ἄγνοιας τοῦ Θεοῦ, ὁπότε ὁ ἄνθρωπος ἀρχίζει νά ἔχη μνήμη καί γνώση τοῦ Θεοῦ, καί ἡ θέωση εἶναι ἡ θεωρία τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ, μέ τήν ὑπέρβαση τῆς φαντασίας.

Ἔτσι, διά τῆς καθάρσεως καθαρίζεται ἡ καρδιά ἀπό τά πάθη, στήν πραγματικότητα μεταμορφώνονται οἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς καί ἀπό τό παρά φύσιν

ὁδηγοῦνται στό κατά φύσιν καί στό ὑπέρ φύσιν, δηλαδή ἡ ἰδιοτελής ἀγάπη γίνεται ἀνιδιοτελής καί ἡ φαντασία μετατρέπεται σέ φιλοθεΐα καί φιλανθρωπία. Ἀφοῦ γίνει ἡ κάθαρση ἀκολουθεῖ ὁ φωτισμός καί ἡ θέωση, πού εἶναι δύο βαθμοί γνώσεως τοῦ Θεοῦ. Φαίνεται στήν βιβλικοπατερική παράδοση ὅτι ὁ φωτισμός ὡς νοερά προσευχή εἶναι ἡ πρώτη γνώση τοῦ Θεοῦ, ἔστω καί ἀμυδρή, καί ἡ θέωση ἤ θεοπτία εἶναι ἡ ἀνώτερη γνώση τοῦ Θεοῦ μέσα στό Φῶς.

Σέ αὐτά τά θέματα ἐνδιέτριψε πολύ ὁ Καθηγητής π. Ἰωάννης Ρωμανίδης, πού ἦταν γνώστης ὅλης τῆς πατερικῆς παραδόσεως.

Σέ ἀνέκδοτες σημειώσεις πού κρατοῦσε ὁ ἀείμνηστος Πρωτ. π. Στέφανος Ἀβραμίδης, ὡς φοιτητής τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ Βοστώνης Ἀμερικῆς, τό ἔτος 1960-1961, ἀπό τόν τότε Καθηγητή Δογματικῆς Πρωτ. π. Ἰωάννη Ρωμανίδη, γίνεται λόγος γιά τούς τρεῖς τρόπους γνώσεως περί τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ ἡ γνώση περί τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ εἶναι «τό κύριον γνώρισμα τῆς Ὀρθοδόξου θεολογίας».

Ὁ πρῶτος τρόπος γνώσεως τοῦ Θεοῦ εἶναι «ὁ φυσικός τρόπος, διά τῆς παρατηρήσεως τῆς φύσεως» πού εἶναι ἐσφαλμένος τρόπος, γιατί ἡ ἐνέργεια τῶν κτισμάτων εἶναι κτιστή, ἀφοῦ «κάθε κτιστή φύσις ἔχει καί κτιστή ἐνέργεια» καί δέν μπορεῖ νά ὁδηγήση τόν ἄνθρωπο στήν μέθεξη τῆς ἀκτίστου ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ.

Ὁ δεύτερος τρόπος γνώσεως τοῦ Θεοῦ εἶναι «ὁ προφητικός καί ἄμεσος». Αὐτός ὁ τρόπος εἶναι ἡ ἴδια «ἡ συνάντηση τοῦ Θεοῦ καί τοῦ προφήτου, διά τῆς ὁποίας ὁ προφήτης (θεόπτης) βλέπει τήν δόξα τοῦ Θεοῦ, φωτίζεται ὁ νοῦς του περί θελήματος καί ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ, βλέπει τόν Θεό ἐνεργοῦντα, δηλαδή βλέπει τήν δόξα ἤ παρουσία τοῦ Θεοῦ, ἀλλά τό τί εἶναι ὁ Θεός ποτέ δέν μπορεῖ νά γνωρίση, διότι ὁ Θεός δέν εἶναι αὐτή αὕτη ἡ ἐνέργεια», ἀφοῦ ἔχει καί οὐσία, ἡ ὁποία εἶναι ἀμέθεκτη ἀπό τόν ἄνθρωπο καί ἄρα ἄγνωστη. Τόν Θεό γνωρίζουμε ἀπό τήν θεοποιό ἐνέργειά Του.

Ὁ τρίτος τρόπος γνώσεως περί τοῦ Θεοῦ εἶναι «ὁ βιβλικός τρόπος», δηλαδή «οἱ Προφῆτες ἔγραψαν τό θέλημα τοῦ Θεοῦ, τό ὁποῖο ἀποκαλύφθηκε σέ αὐτούς, σέ βιβλία, γι’ αὐτό ἔχουμε συλλογή τῆς Ἁγίας Γραφῆς». «Ὁ ἄνθρωπος ἄνευ τῆς ἀμέσου γνώσεως τοῦ Θεοῦ δύναται νά μάθη περί Αὐτοῦ διά τῶν γραπτῶν λόγων τῶν Προφητῶν καί ἄλλων Θεοπτῶν». Αὐτός «ὁ βιβλικός τρόπος εἶναι ὁ ἔμμεσος τρόπος μαθήσεως τοῦ Θεοῦ, περί θελήματος καί ἐνεργείας Αὐτοῦ», σύμφωνα μέ τόν λόγο τοῦ Χριστοῦ «Μακάριοι οἱ μή ἰδόντες καί πιστεύσαντες» (Ἰω. κ΄, 29).

Ἔτσι, μόνον δύο τρόποι γνώσεως τοῦ Θεοῦ εἶναι θεόπνευστοι, ἤτοι «ὁ ἄμεσος

προφητικός τρόπος» καί «ὁ ἔμμεσος βιβλικός τρόπος». Στήν ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ παρουσιάσθηκε καί ὁ «φιλοσοφικός τρόπος διερευνήσεως τοῦ Θεοῦ», ἀλλά «ὑπάρχει μία ριζική διαφορά μεταξύ τῆς φιλοσοφικῆς μεθοδολογίας καί τῆς Ὀρθοδόξου θεολογικῆς μεθοδολογίας». Ἡ φιλοσοφία «προϋποθέτει συγγένειαν μεταξύ ἀνθρωπίνου νοός καί τοῦ Θεοῦ», ἐνῶ στήν προφητική παράδοση «ὑπάρχει κάποια συγγένεια, ἀλλά αὐτή δέν ἀνήκει στήν φύση τοῦ ἀνθρώπου». Ἡ γνώση αὐτή εἶναι «θεῖον δῶρον στόν ἄνθρωπο», εἶναι «ἡ θεία Χάρις ἡ ὁποία εἶναι ἄκτιστη, καί ἐφ' ὅσον εἶναι ἄκτιστη δέν ἀνήκει στήν ἀνθρώπινη φύση, εἶναι ἐνέργεια ἤ δόξα τοῦ Θεοῦ». Ἔτσι, ὁ μόνος τρόπος διά τοῦ ὁποίου «μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νά δῆ τήν δόξα τοῦ Θεοῦ εἶναι διά τῆς θείας Χάριτος», σύμφωνα μέ τό χωρίον «ἐν τῷ φωτί σου», δηλαδή μέ τήν θεία Χάρη, «ὀψόμεθα φῶς» (Δοξολογία), θά δοῦμε τήν δόξα τοῦ Θεοῦ».

Σέ προφορικές του ὁμιλίες ὁ π. Ἰωάννης Ρωμανίδης ἀπαντοῦσε στό ἐρώτημα «ποῖος εἶναι ἀληθινός θεολόγος» κατά τήν πατερική παράδοση. Ἔλεγε ὅτι θεολόγος δέν εἶναι «ἐκεῖνος πού διάβασε πολλά θεολογικά βιβλία καί εἶναι ἐνημερωμένος ἐπάνω στήν σχετική βιβλιογραφία». Ἕνας τέτοιος θεολόγος πού ἐργάζεται βιβλιογραφικά «ὁμοιάζει μέ ἕναν μικροβιολόγο πού διάβασε μέν πολλά βιβλία ἐπάνω στήν ἐπιστήμη του, ἀλλά δέν χρησιμοποίησε ποτέ ἕνα μικροσκόπιο οὔτε ἔκανε ἐργαστηριακές ἀναλύσεις».

Καί συνεχίζει ὅτι «στήν πατερική ὁρολογία αὐτή ἡ ἐμπειρία τῆς παρατηρήσεως τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος λέγεται θεωρία. Τό πρῶτο σκαλοπάτι τῆς θεωρίας εἶναι ἡ ἐμπειρία τῆς αὐτενεργούσης προσευχῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μέσα στήν καρδιά τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἐμπειρία τῆς εὐχῆς. Μέ τήν εὐχή, ὅταν εἶναι ἐνεργουμένη ἀπό τήν Χάρη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἀρχίζει νά θεμελιώνεται ἡ ἐνδιάθετος πίστις στόν ἄνθρωπο. Διά τῆς ἐμπειρίας αὐτῆς τῆς Χάριτος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὁ Χριστιανός ἀρχίζει νά θεωρῆ τόν Θεό, νά γωρίζη τόν Θεό». Μέ τήν Χάρη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καί μέ ὁδηγούς τούς Προφῆτες, Ἀποστόλους καί Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, πού ἑρμηνεύουν τήν Ἁγία Γραφή «μπορεῖ νά κάνη καί ὁ ἴδιος σωστή ἑρμηνεία τῆς Ἁγίας Γραφῆς καί νά ἐμβαθύνη στά ρητά καί τά νοήματα τῆς Ἁγίας Γραφῆς καί τῶν κειμένων τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας».

Ὅμως, «σέ ὁρισμένες περιπτώσεις κατά διαστήματα μπορεῖ ὁ Χριστιανός αὐτός (πού ἔχει νοερά προσευχή στήν καρδιά) νά ἀνεβαίνη σέ ὑψηλότερα στάδια θεωρίας π.χ. σέ ἔλλαμψη ἤ, ὅταν θέλη ὁ Θεός, σέ μέθεξη τοῦ ἀκτίστου Φωτός, σέ θέωση».

Ἔτσι, «ἀπό πατερικῆς ἀπόψεως θεολόγος εἶναι ἐκεῖνος πού ἔφθασε σέ θέωση. Διότι τότε γίνεται ἀπλανής, ὁπότε μπορεῖ νά θεολογῆ χωρίς φόβο νά πέση σέ πλάνη. Δηλαδή, θεολόγοι, κατά τούς Πατέρες, εἶναι μόνον οἱ θεόπτες». «Οἱ θεολογοῦντες, σέ ἀντιδιαστολή μέ τούς θεολόγους, εἶναι ὅσοι ἔφθασαν μόνον στήν κατάσταση

τοῦ φωτισμοῦ, τῆς ἀδιαλείπτου, δηλαδή, καρδιακῆς εὐχῆς, οἱ ὁποῖοι, ὅμως, ἐπειδή ἔχουν φωτισθῆ ἀπό τήν Χάρη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, μποροῦν νά θεολογοῦν ἐπάνω στήν ἐμπειρία τῶν θεουμένων, χωρίς οἱ ἴδιοι νά παράγουν καινούργια θεολογία» (Ἰωάννου Ρωμανίδου, Πατερική θεολογία).

Ἑπομένως, εἶναι φανερόν ὅτι ὑπάρχουν δύο βαθμοί τῆς Ὀρθοδόξου θεολογίας, ὁ πρῶτος εἶναι ἡ θεοπτία τῶν Προφητῶν, τῶν Ἀποστόλων καί τῶν Πατέρων-Ἁγίων διαμέσου τῶν αἰώνων, καί ὁ δεύτερος βαθμός τῆς Ὀρθοδόξου θεολογίας εἶναι τῶν ἀνθρώπων πού βρίσκονται στόν φωτισμό τοῦ νοῦ, ἔχουν νοερά προσευχή στήν καρδιά καί μποροῦν νά ἑρμηνεύσουν ὀρθά τούς πραγματικούς θεολόγους, πού ἔχουν τήν ἐμπειρία τῆς Θεοπτίας.

Αὐτό ἔχει σχέση καί μέ τήν μέθεξη τῆς ἀκτίστου δόξης, ἀλλά καί τήν ἁγιογράφηση αὐτῆς μέ κτιστά εἰκονίσματα. Ὅπως οἱ θεόπτες καταγράφουν τήν ἐμπειρία τους μέ κτιστά ρήματα καί νοήματα, ἔτσι οἱ θεόπτες ἁγιογραφοῦν μέ κτιστά εἰκονίσματα τήν ἄρρητη δόξα τοῦ Θεοῦ.

5. Οἱ ἁγιογραφίες ὡς ἔκφραση τῶν βαθμῶν τῆς τελειώσεως

Ὅπως προαναφέρθηκε, σέ ὅλη τήν πατερική παράδοση βλέπουμε ὅτι ὑπάρχουν τρεῖς βαθμοί πνευματικῆς τελειώσεως, ἤτοι ἡ κάθαρση, ὁ φωτισμός καί ἡ θέωση. Αὐτός εἶναι ὁ τρόπος τῆς πνευματικῆς γνώσεως, ἡ πορεία πρός τήν θέωση, ἡ ὁποία εἶναι, κατά τόν ἅγιο Μάξιμο τόν Ὁμολογητή, «ἀεικίνητος στάσις» καί «στάσιμος κίνησις». Αὐτό τό βλέπουμε στόν ἁγιογραφικό κύκλο τῆς Ὀρθοδόξου παραδόσεως, ὅπως ἁγιογραφοῦνται οἱ Ναοί μας, ἰδιαιτέρως ἐδῶ στούς μικρούς Ναούς τῆς Καστοριᾶς.

Θά προσπαθήσω νά ἐντοπίσω αὐτές τίς βαθμίδες τῆς πνευματικῆς τελειώσεως στήν ἁγιογραφία ἑνός ἁγίου, ὅπως ἁγιογραφεῖται ἀπό τήν Ὀρθόδοξη ἁγιογραφία.

Ἡ κάθαρση τῆς καρδιᾶς φαίνεται ἀπό τήν μεταμόρφωση τοῦ σώματος τοῦ ἁγίου. Κάτω ἀπό τά ἐνδύματα διαφαίνεται ἡ ὕπαρξη σώματος, ὄχι ὅπως συμβαίνει στήν ρωσική ἁγιογραφία πού χάνεται τό σῶμα τοῦ ἀνθρώπου μέ ἕνα ριχτό ἔνδυμα, ἐκφράζοντας ἔτσι ἕναν φιλοσοφικό μυστικισμό καί μονοφυσιτισμό. Στήν Ὀρθόδοξη ἁγιογράφηση ἑνός ἁγίου φαίνεται ἡ ὕπαρξη σώματος, τό ὁποῖο ἔχει μεταμορφωθῆ ἀπό τήν νηστεία, τήν ἀγρυπνία, τήν προσευχή, εἶναι ἀποστεωμένο, ἀλλά πραγματικό, μεταμορφωμένο καί ὄχι ἐξαντλημένο. Ἀλλά καί τά ἐνδύματα τοῦ εἰνονογραφημένου ἁγίου εἶναι μεταμορφωμένα, ὅπως ἐπάνω στό ὄρος Θαβώρ φωτισμένα ἦταν τά ἱμάτια τοῦ Χριστοῦ, πού ἔγιναν λευκά ὅπως τό φῶς. Αὐτή ἡ στάση τοῦ ἁγιογραφημένου ἁγίου ἐκφράζει τό περιεχόμενο τῆς πρώτης τριάδος τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, πού περιέγραψα προηγουμένως.

Ὁ φωτισμός τοῦ νοῦ στήν Ὀρθόδοξη ἁγιογραφία, πού εἶναι ὁ πρῶτος βαθμός θεολογίας, φαίνεται ἀπό τήν κίνηση τῶν ὀφθαλμῶν καί τήν ἔκφραση τοῦ προσώπου. Οἱ ὀφθαλμοί δέν κινοῦνται πρός τό περιβάλλον, τόν ἔξω τοῦ σώματος καί τῆς καρδιᾶς κόσμο, εἶναι ἀνοικτοί, ὅμως ἡ λεπτοτάτη προσοχή, ὁ νοῦς, εἶναι συγκεντρωμένος καί μάλιστα τίς περισσότερες φορές ἔχει κατεύθυνση τήν καρδιά, σύμφωνα μέ τόν μακαρισμό τοῦ Χριστοῦ «Μακάριοι οἱ καθαροί τῇ καρδίᾳ ὅτι αὐτοί τόν Θεόν ὄψονται» (Ματθ. ε΄, 8). Ἡ σύννοια τοῦ προσώπου τοῦ ἁγίου, ἡ συγκέντρωση τοῦ νοῦ στήν καρδιά ἐκφράζει κατά τόν καλύτερο τρόπο ὅλη τήν θεολογία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, πού ἐκφράζεται στήν δεύτερη τριάδα τοῦ βιβλίου του «ὑπέρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων».

Ἡ **θέωση, ἡ θεωρία τοῦ ἀκτίστου φωτός** ἐκφράζεται στήν ἁγιοφραφία ἑνός ἁγίου μέ τό φωτοστέφανο πού περιβάλλει τήν κεφαλή του. Δέν πρόκειται γιά ἕνα φωτοστέφανο πού εἶναι δεῖγμα στεφανώματος ἀπό τόν Θεό, ἀλλά γιά μέθεξη τοῦ ἀκτίστου Φωτός ἀπό τόν ἅγιο, πού δείχνει ὅτι εἶναι θεολόγος ἐξ ἐμπειρίας καί ὄχι ἐξ ἀκοῆς, καί τό φῶς αὐτό εἶναι τό ἄκτιστο Φῶς τοῦ Θεοῦ καί ὄχι τό κτιστό φῶς τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως. Αὐτό στήν πραγματικότητα ἀναλύεται κατά τόν καλύτερο θεολογικό τρόπο στήν τρίτη τριάδα τοῦ περίφημου βιβλίου τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ «ὑπέρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων».

Ἔτσι, ἡ **Ὀρθόδοξη εἰκονογράφηση** ἑνός ἁγίου δείχνει τήν πορεία τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τήν κάθαρση τῆς καρδιᾶς στόν φωτισμό τοῦ νοῦ καί τήν θέωση. Ὁ Χριστός εἶναι ἡ πηγή τῆς θεώσεως, ἐνῶ οἱ ἅγιοι μετέχουν τῆς Θεοποιοῦ ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ. Ὁ Χριστός ποιεῖ τήν θέωση, ἐνῶ ὁ ἅγιος πάσχει τήν θέωση. Ὁπότε, ἡ Ὀρθόδοξη ἁγιογραφία δέν ἀποβλέπει στήν νατουραλιστική ἔκφραση, ἀλλά στήν μυστική θεολογική καί θεοπτική διδασκαλία γιά τήν θέωση καί τόν ἁγιασμό τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁπότε, **ἡ ἱερά εἰκόνα πού ἁγιογραφεῖται στούς Ἱερούς Ναούς δείχνει τί εἶναι ὁ ἅγιος καί πῶς γίνεται κάποιος ἅγιος.** Ὁ ἅγιος εἶναι ὁ θεούμενος, αὐτός πού πάσχει, κατά διαφόρους βαθμούς, τήν κατά Χάρη θέωση, καί ἡ μέθοδος τοῦ ἁγιασμοῦ εἶναι ἡ πορεία ἀπό τό κατ’ εἰκόνα στό καθ’ ὁμοίωση, ἀπό τήν κάθαρση, στόν φωτισμό καί τήν θέωση.

Πέρα ἀπό αὐτήν τήν θεολογία δέν ὑπάρχει ἄλλη θεολογία στήν Ἐκκλησία. Βεβαίως, ὑπάρχει καί ἡ ἀκαδημαϊκή θεολογία, ἡ ὁποία εἶναι ὠφέλιμη, ὅταν ἑρμηνεύη τά βιβλικά καί πατερικά κείμενα, κατά τήν πατερική παράδοση, ὅταν ἀποκαθιστᾶ τά κείμενα μέ τήν φιλολογική κριτική μέθοδο καί ὅταν κάνη τήν διάκριση μεταξύ τῆς Ὀρθοδόξου θεολογίας καί ἄλλων θεολογικῶν καί θρησκευτικῶν ρευμάτων, πού παρατηροῦνται στήν Ἄπω Ἀνατολή καί τήν Δύση.

Αὐτό πού συναντᾶμε στήν ναοδομία καί τήν ἁγιογραφία τό βλέπουμε καί στήν **ἐκκλησιαστική μουσική μας παράδοση,** συνδυασμένη μέ τήν ὑμνογραφία. Ἡ ἐκκλησιαστική μας μουσική εἶναι ἔκφραση τῆς καθάρσεως, τοῦ φωτισμοῦ καί τῆς θεώσεως, καί ἀποβλέπει σέ αὐτά. Οἱ λέξεις καί τά νοήματα τῶν τροπαρίων κάνουν λόγο γιά πράξη καί θεωρία καί ἡ μουσική τους ἐπένδυση μέ τήν ποικιλία τῶν ἤχων κατανύσσει τόν ἄνθρωπο, τόν ὁδηγεῖ στήν μετάνοια καί στήν κατά Χριστόν ἀπάθεια. Γι’ αὐτό οἱ ἱερές ἀκολουθίες στόν Ἱερό Ναό εἶναι ἕνα κομμάτι τοῦ Παραδείσου, ὅταν καί ὁ ἄνθρωπος βαδίζη τήν ὁδό τῆς καθάρσεως, τοῦ φωτισμοῦ καί τῆς θεώσεως.

Οἱ Κανόνες τῆς Ἐκκλησίας ὁρίζουν σαφῶς τήν πορεία αὐτή τοῦ ἁγιασμοῦ, στό πῶς γίνονται ἅγιοι. Αὐτό φαίνεται ἔκδηλα στόν 102ο Κανόνα τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου, κατά τόν ὁποῖο ἔργο τοῦ πνευματικοῦ πατρός εἶναι τό «τούς τῆς μετανοίας καρπούς δοκιμάζοντι, καί οἰκονομοῦντι σοφῶς τόν πρός τήν ἄνω λαμπροφορίαν καλούμενον ἄνθρωπον».

Αὐτή ἡ πορεία τῆς πνευματικῆς ζωῆς πού φαίνεται στήν ὀρθόδοξη ἁγιογραφία, σαφῶς ἀπουσιάζει ἐντελῶς στήν δυτική διακόσμηση τῶν Ναῶν στούς ὁποίους παρατηροῦνται τά ἀγάλματα καί οἱ ζωγραφισμένες ἀναγεννησιακές εἰκόνες, ὅπου

κυριαρχεῖ ἡ ἀμεταμόρφωτη ἀνθρωποκεντρική νοοτροπία.

Τό συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἡ ὀρθόδοξη θεολογία, διατυπώνεται καί ἐκφράζεται στήν ναοδομία καί τήν ἁγιογραφία. Τά κτίσματα καί οἱ ἁγιογραφίες γίνονται ἀπό ἀνθρώπους πού εἶναι ἐκφραστές τῆς Ὀρθοδόξου Παραδόσεως καί ὁδηγοῦν στήν κοινωνία μέ τόν Θεό. Καί, φυσικά, αὐτή εἶναι ἡ ζωντανή παράδοση τῆς Καστοριᾶς.

Ὅταν, λοιπόν, λέτε ὅτι ἡ Καστοριά εἶναι Βυζαντινή πόλη (Ρωμαΐϊκη πόλη) αὐτό πρέπει νά τό ἐννοεῖτε ὅτι εἶναι Ὀρθόδοξη θεολογική πόλη, ἐκφράζει τήν Ὀρθόδοξη θεολογία τῆς Ἐκκλησίας καί αὐτό εἶναι ἀρκετά προκλητικό, γιατί σᾶς προκαλεῖ σέ πνευματική ἐγρήγορση, σέ ἀναβάσεις θεολογικές καί σέ ἀπόκτηση γνώσεως θεολογικῆς. Ζῆ κανείς σέ ἕναν θεολογικό τόπο καί ἐμπνέεται στό νά καταλαβαίνη τί εἶναι Ὀρθόδοξη θεολογία καί πῶς πρέπει νά θεολογῆ, πῶς νά θεολογῆ ἐκκλησιαστικά καί πῶς νά ἐκκλησιάζεται θεολογικά.